

ЛЕКЦІЯ №17

РОЗДІЛ 20. ВУГЛЕВОДИ (КАРБОГІДРАТИ)

20.1 Моносахариди

Вуглеводами називаються сполуки загальної формули $C_n(H_2O)_n$, із чим і пов'язана їх назва (**К. Шмідт, 1844 р. – карбон і вода**). За хімічною класифікацією вуглеводи належать до *гідроксиальдегідів* або до *гідроксикетонів*, тобто до сполук, які містять одночасно гідроксильні групи й альдегідну або кетонну. Вуглеводи називаються іноді *цукрами*. Вони широко поширені в рослинному й тваринному світі та відіграють важливу роль у життєвих процесах, будучи джерелом енергії для біологічних систем.

Класифікація вуглеводів

Вуглеводи поділяються на три великі групи:

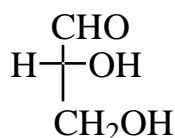
- моноцукри** (монози-треоза, тетроза, пентоза, гексоза);
- дицукри** (сахароза);
- поліцукри** (поліози).

Моноцукри, у свою чергу, поділяються на: а) **альдози** (гідроксиальдегіди) – тетраальдоза, пентаальдоза тощо; б) **кетози** (гідроксикетони) – тетракетоза, пентакетоза та ін.

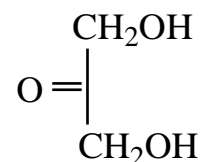
Дицукри бувають: **цукроподібні** або **олігосахариди** (дисахариди, трисахариди тощо), а полісахариди – **нецукроподібні** (крохмаль, целюлоза або клітковина).

Для більшості моноз поширені тривіальні назви.

У природі найбільш відомі два види моноз: пентоза $C_5(H_2O)_5 = C_5H_{10}O_5$ і гексоза $C_6H_{12}O_6$ у формі альдоз (пентаальдоза й гексаальдоза) і кетоз (пентакетоза й гексакетоза). Родоначальником моносахаридів є оптично активний гліцеринний альдегід для альдоз і дигідроксиацетон для кетоз:

гліцеринний альдегід

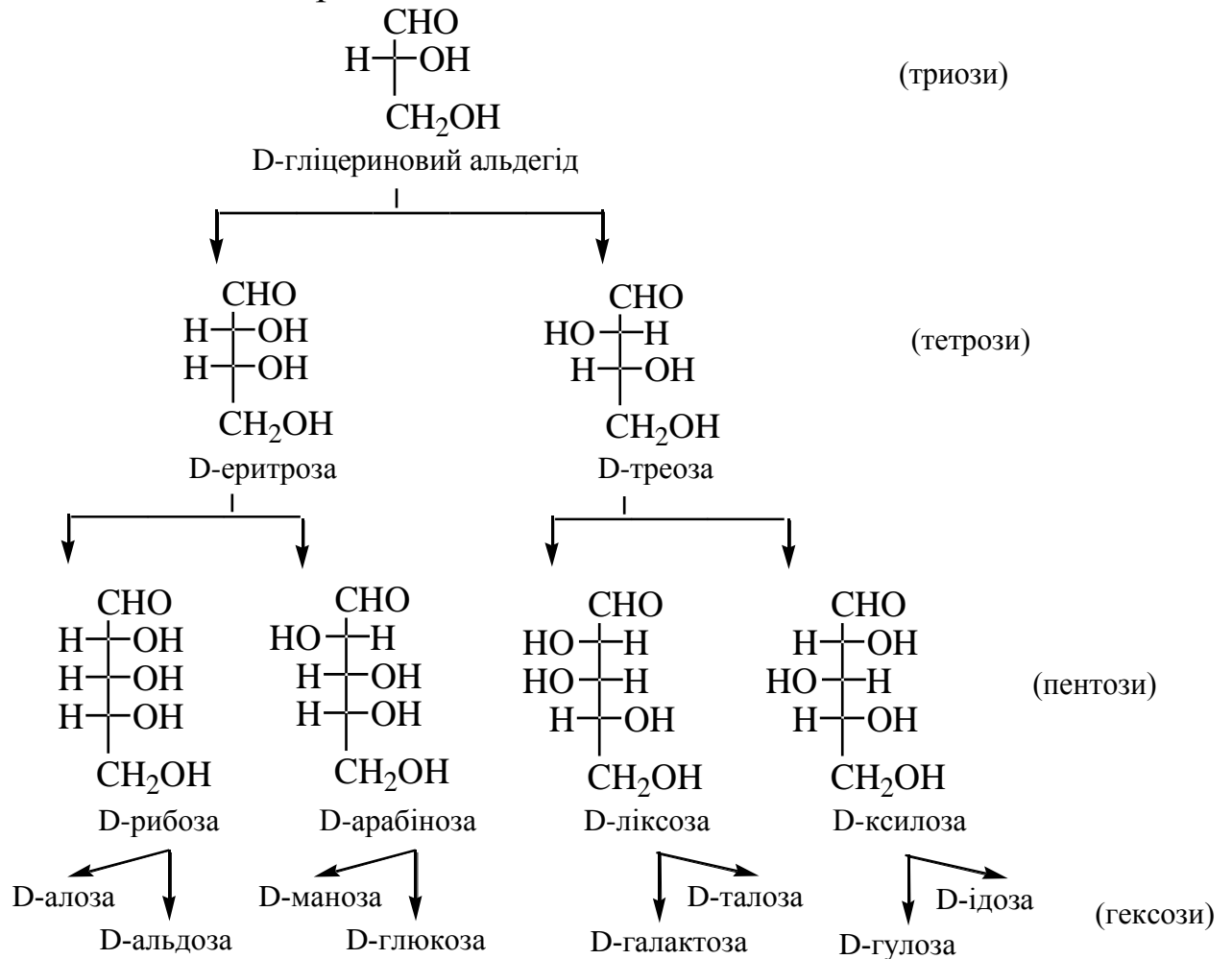

дигідроксиацетон

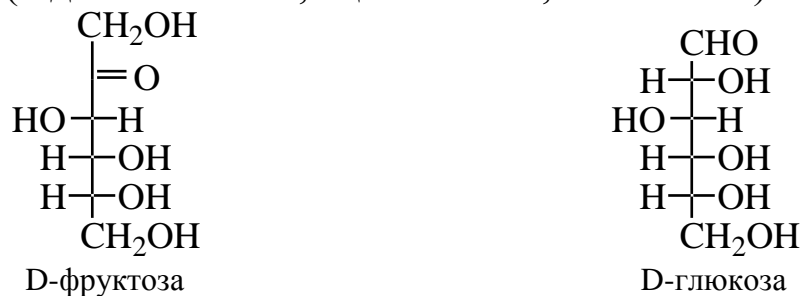
Найбільше значення в природі мають альдози, які володіють D- або L-конфігурацією. Згадаймо, що належність вуглеводів до D- або

L-ряду ґрунтується на конфігурації нижнього асиметричного атома карбону, на відміну від гідроксикислот і амінокислот.

ґенетичний ряд альдоз поданий на схемі:

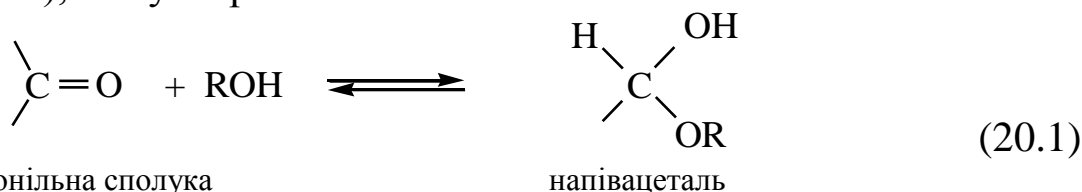

Подібна картина спостерігається для L-ґліцеринового альдегіду. Використавши як родоначальника кетоз дигідроксиацетон, можна побудувати за аналогією їх ґенетичний ряд, що в результаті приведе до будови D-фруктози. D-ґлюкоза й D-фруктоза є ізомерами. Фішер вивів для них проєкційні формули, вивчаючи хімічні властивості (відновлення НІ, ацилювання, окиснення):

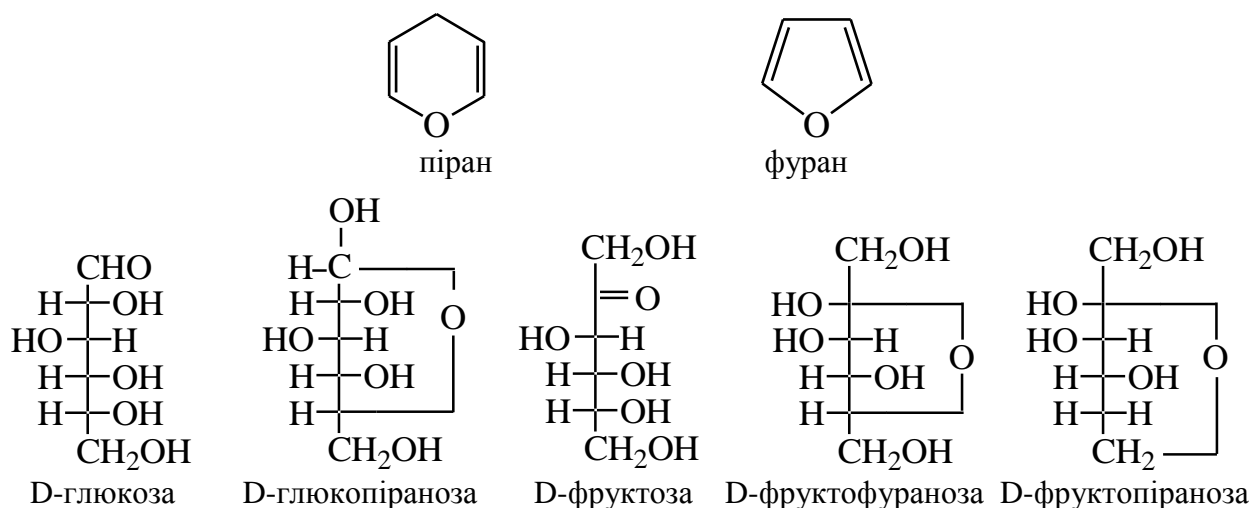

Ці формули називаються *відкритими* або *ланцюговими* (карбонільними). Нумерацію починають з того кінця ланцюга, до якого ближче перебуває оксогрупа. Було встановлено, що один гідроксил за хімічними властивостями відрізняється від чотирьох інших – ОН

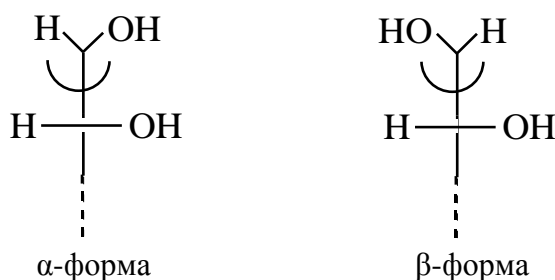
(він більш реакційноздатний). Так, глюкоза й фруктоза як карбонільні сполуки не реагували з гідросульфитом натрію NaHSO_3 та не вступали в реакцію конденсації. Отже, існувала інша форма моноз, так звана *циклічна* або *напівацетальна* (форма *О. Коллі – Б. Толленса*), яка утворюється за такою схемою:

Циклічна й відкрита форми є *таутомерами* один відносно одного. Півацеталь глюкози утворюється за рахунок δ -вуглецевого атома в глюкози або γ - або δ -вуглецевих атомів. При цьому з'являються *піранозна* (шестичленна, δ -форма) від циклу пірану й *фуранозна* (п'ятичленна, γ -форма) від циклу фурану форми:

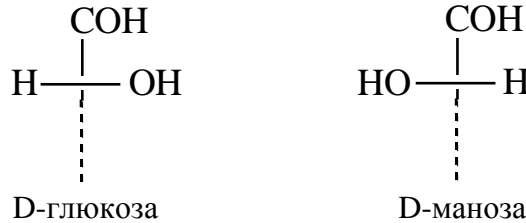

Слід відзначити, що для альдогексоз у кристалічному стані характерна півацетальна піранозна форма, а у водних розчинах утворюється рівноважна суміш півацетальної і відкритої форми, тобто таутомерія протікає тільки у водних розчинах. Утворені півацеталі можуть мати α - і β -форми, які називаються *аномерами* (від лат. *ано* – вгорі, над). α - і β -форми не антиподи, а *дистереомери*:

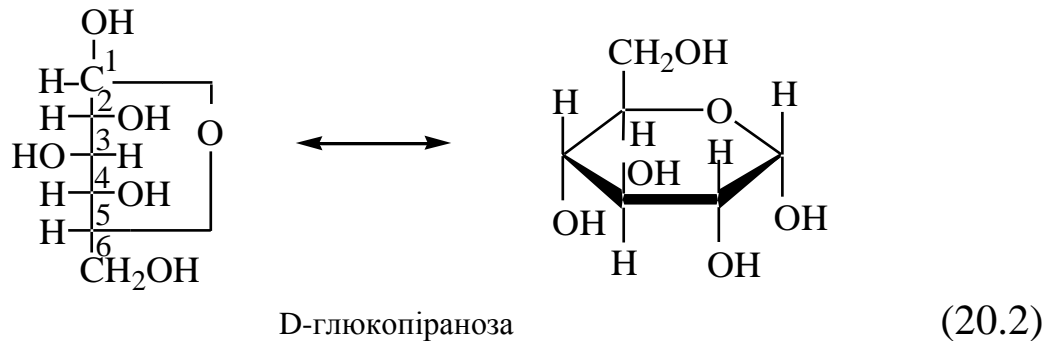

Указаний гідроксил і є тим, що відрізняється за хімічними властивостями від чотирьох інших ОН. Його називають *глюкозидним* або від інших моноз *глікозидним* гідроксилем.

Відмінність у конфігурації другого зверху атома карбону утворює *епімери*. Наприклад, D-глюкоза й D-маноза є епімерами:

Будову моноз циклічної форми зручно показувати *перспективними формулами У. Хеурса* (1929 р.). Слід пам'ятати, що атоми, розташовані у формулі Коллі–Толленса зліва, зображуються зверху, розташовані справа – внизу кільця:

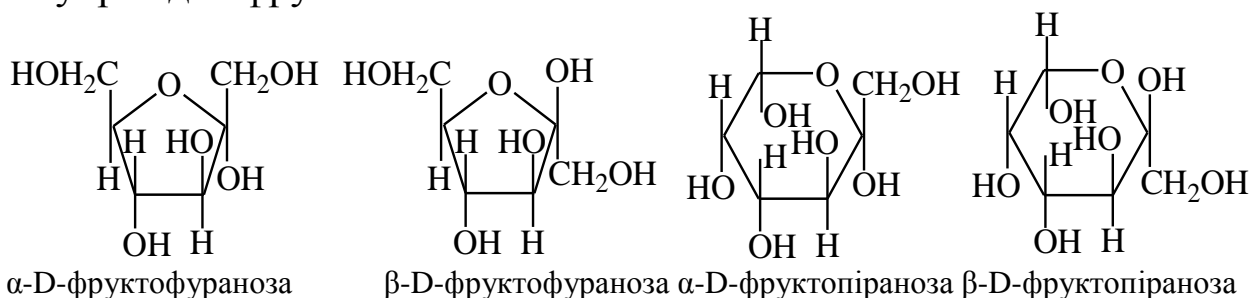
Біля п'ятого атома карбону гідроген опинився внизу, тому що для утворення оксигенового містка С⁵-О необхідне обертання частини молекули навколо валентної осі С⁴-С⁵ для закривання циклу.

У дійсності ж глюкоза й фруктоза існують не у вигляді плоского п'яти- або шестичленного циклу, а у вигляді просторових конформерів форми “ванни” або більш енергетично вигідної форми “крісла”:

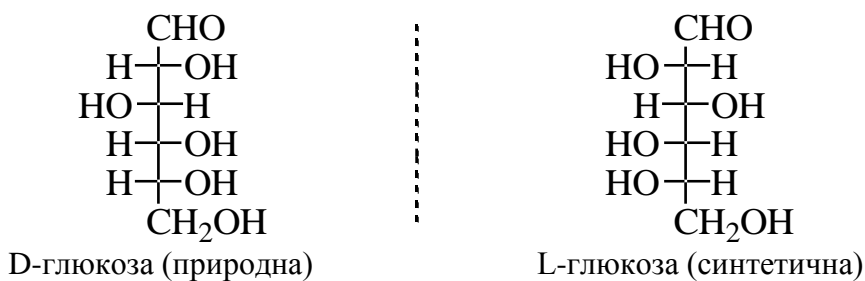

Для зручності надалі будемо використовувати плоский варіант формули Хеурса, пам'ятаючи, що в реальності молекула має ту чи іншу конформаційну будову в просторі.

Аналогічно можна написати фуранозну й піранозну формули Хеурса для фруктози:

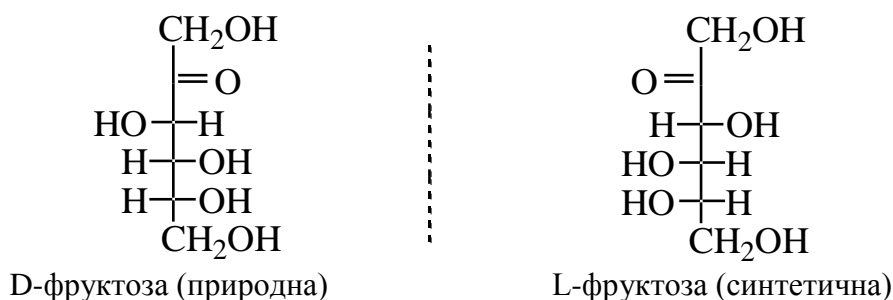

Альдогексози у відкритій формі мають чотири асиметричних атоми карбону і, як наслідок, загальна кількість ізомерів для них досягає $N=2^n$ або $2^4=16$. Ці 16 стереоізомерів утворюють 8 пар енантіомерів, наприклад, оптичні антиподи D-глюкоза й L-глюкоза, яка отримана синтетичним шляхом:

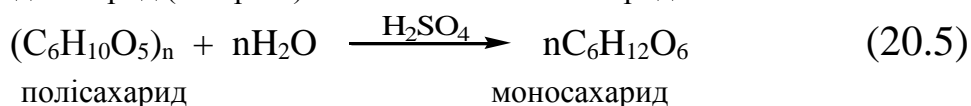
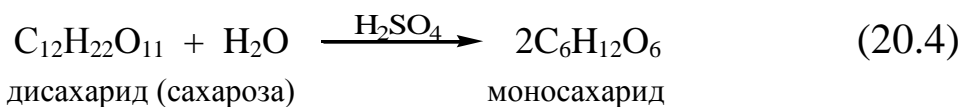
У випадку півацетальних форм число ізомерів зростає у два рази до 32 за рахунок появи аномерів (α -, β -).

Для фруктози, яка має 3 асиметричних атоми карбону, число ізомерів досягає $2^3=8$ стереоізомерів, які утворюють 4 пари енантіомерів: 4 D-ряди й 4 L-ряди.

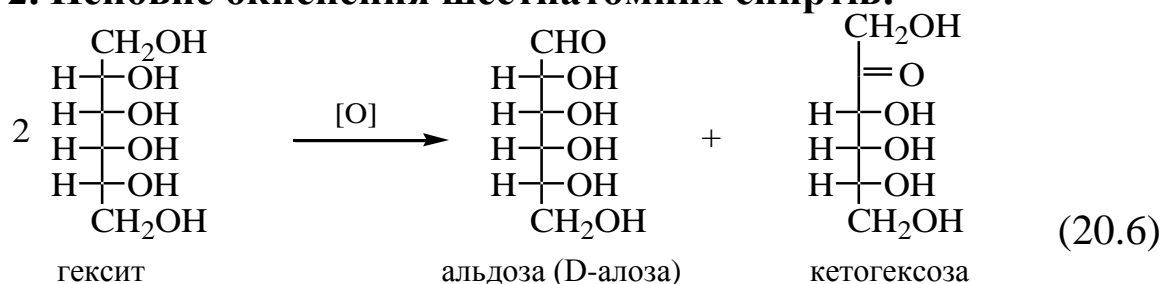

Отримання моносахаридів

1. Гідроліз дисахаридів і полісахаридів:

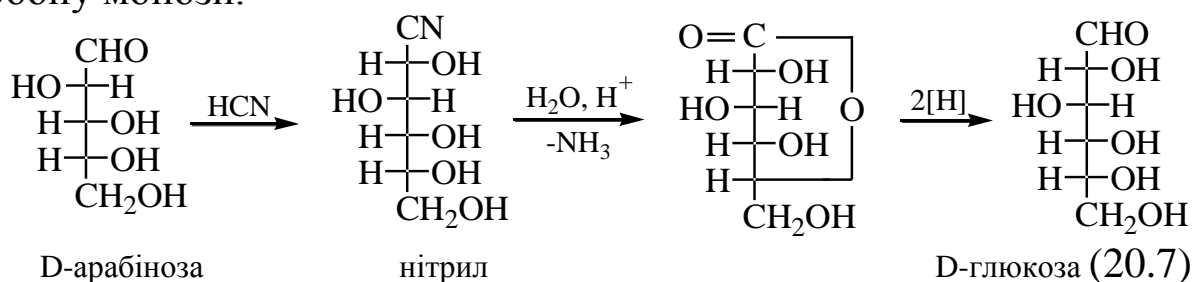

2. Неповне окиснення шестиатомних спиртів:

3. Оксинітрильний (ціангідринний) синтез (Г. Кілліан – Е. Фішера).

Цим методом вдається збільшити довжину ланцюга атомів карбону монози.

Реакцію можна багатократно повторювати; цей метод дозволив отримати монози, які містять до 10 атомів карбону.

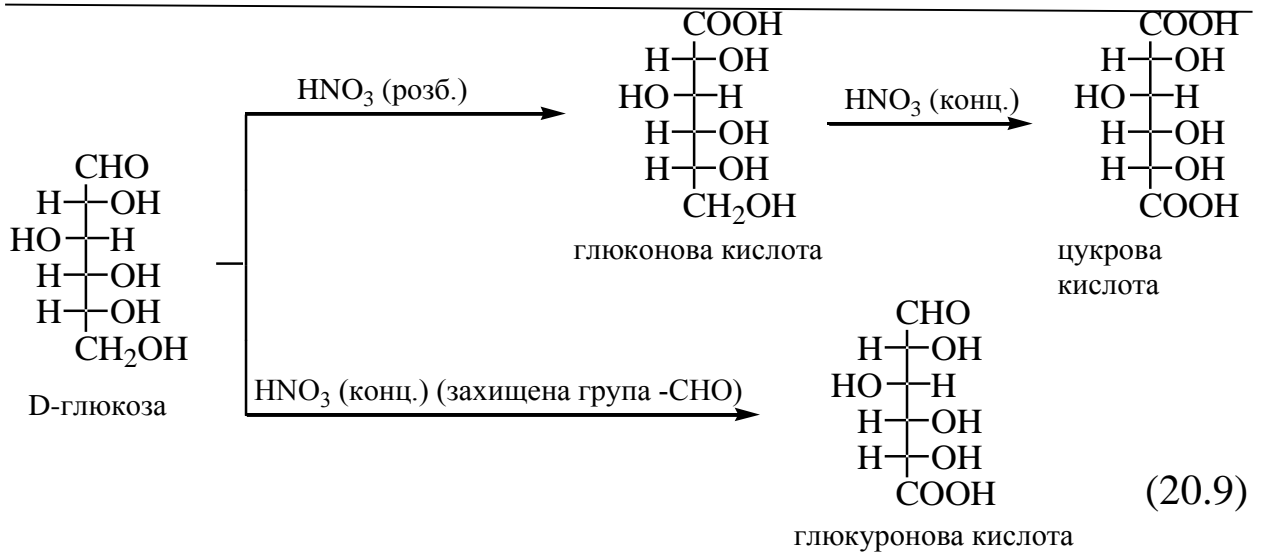
Хімічні властивості

Моносахариди проявляють властивості спиртів, карбонільних сполук і напівацеталів.

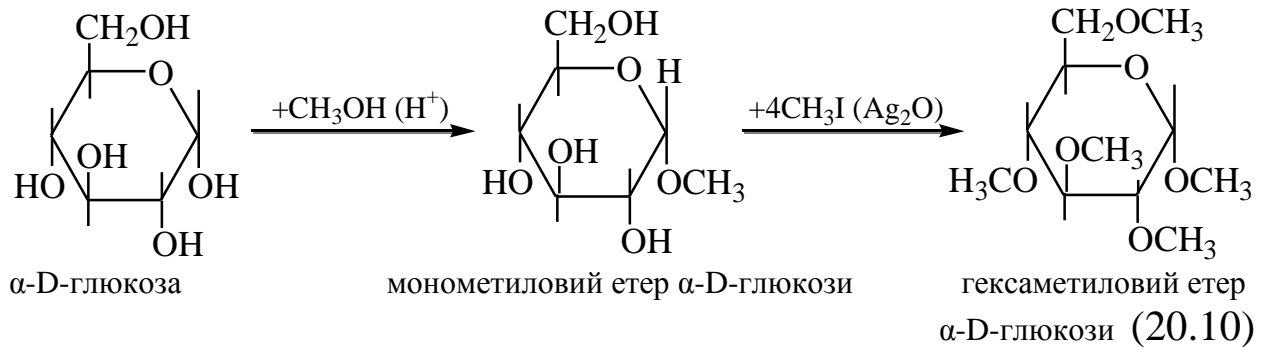
1. Реакція відновлення. Під час відновлення моноз утворюються відповідні багатоатомні спирти (реакція зворотна неповному окисненню):

2. Окиснення. Залежно від характеру окисника, утворюються різні продукти:

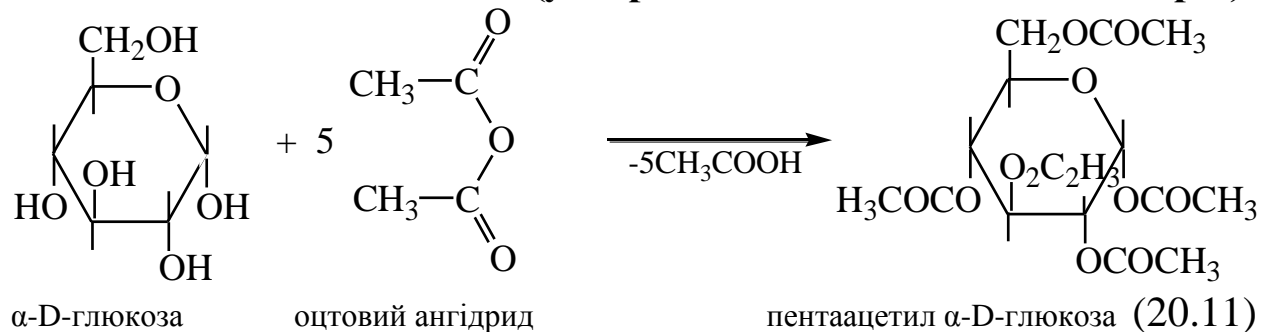

3. Реакції алкілування (утворення повних і неповних етерів). Легко алкілується глікозидна OH-група з утворенням неповного і повного етеру в α - і β -формі:

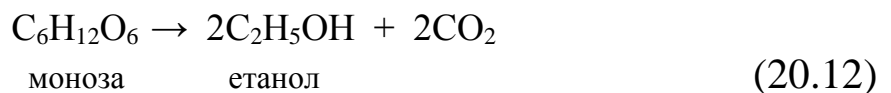

Під час гідролізу в першу чергу гідролізується естерна група, утворена за рахунок глікозидного гідроксила. Реакція гідролізу моноз зворотна реакції алкілування утворення простих етерів.

4. Реакції ацилювання (утворення повних і неповних естерів):

5. Спиртове бродіння. Для деяких гексоз характерне розщеплення молекул до спирту під дією ферментів (зімази). Цю суміш ферментів виробляють дріжджові гриби. Хімізм даного процесу дуже складний і сумарно може бути зображений формулою:

Причому етиловий спирт під дією ферментів утворюється тільки з D-глюкози, D-фруктози і D-манози.

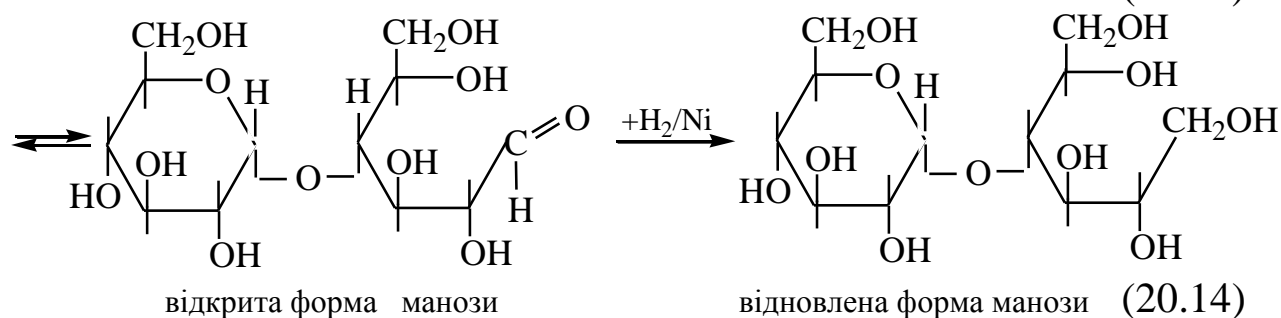
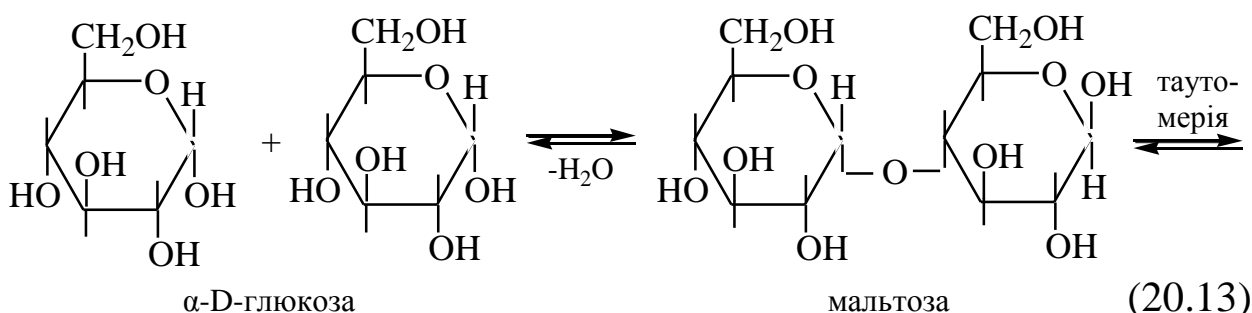
20.2 Дисахариди (цукри)

Сполуки, які складаються із двох залишків моносахаридів, сполучених між собою кисневим містком, називаються *дисахаридами*. Вони бувають *відновлювальні* й *невідновлювальні*.

Якщо для виникнення кисневого містка естерного зв'язку використовується один глікозидний (півацетальний) гідроксил, то в молекулі дисахариду друга глікозидна ОН-група збережена й здатна відновлюватися (переходить знову у відкриту альдегідну форму, яка може відновлюватися до спиртової). До них належать мальтоза, целобіоза та ін. Коли кисневий місток між молекулами моноз утворений за рахунок двох глікозидних ОН-груп, то такі дисахариди називаються *невідновлювальними*. До них належать сахароза, трегалоза тощо.

Відновлювальні дисахариди.

1. Мальтоза

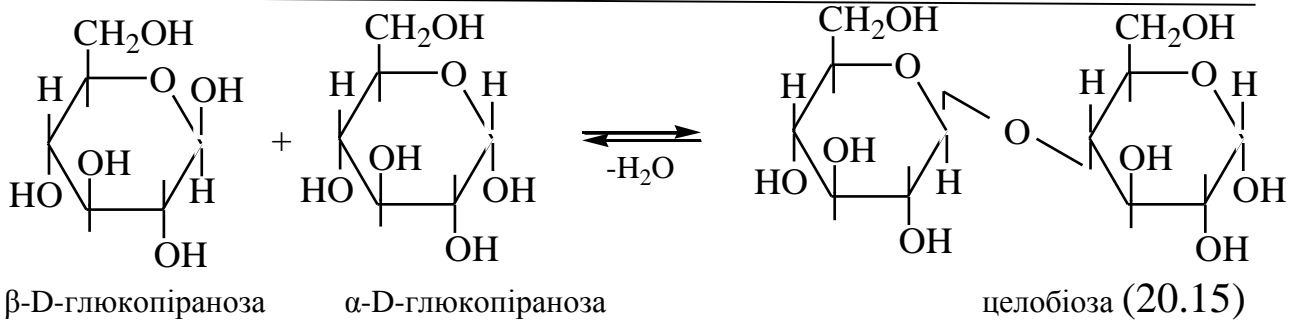

При цьому естерний місток утворюється, як правило, у 4-го атома гідрогену, так званий α -глікозидний зв'язок (1-4').

Під час гідролізу мальтози утворюються дві молекули D-глюкози. Реакція гідролізу зворотна реакції утворення мальтози.

2. Целобіоза:

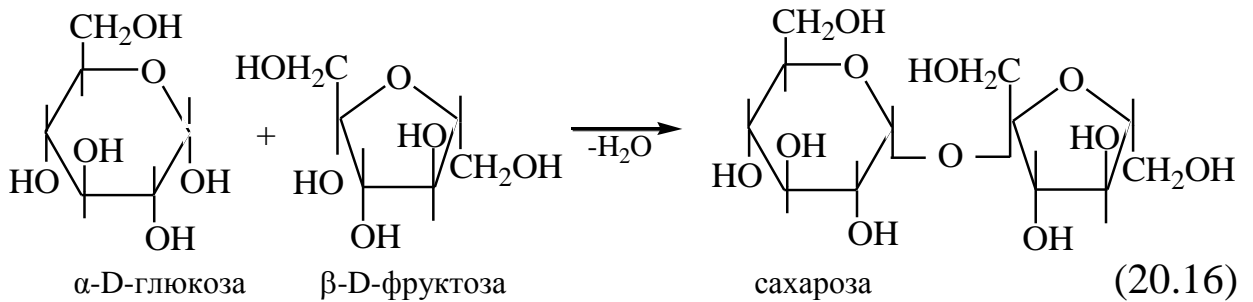

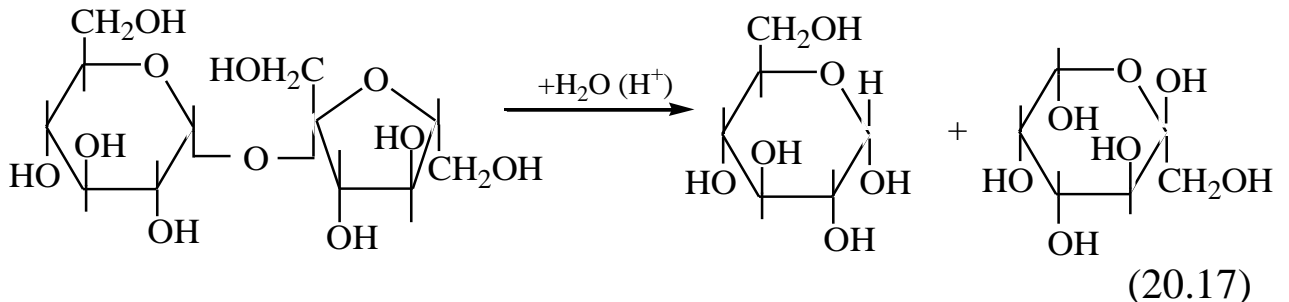
Целобіоза відрізняється від мальтози наявністю β -глікозидного зв'язку (1-4').

Невідновлювальні дисахариди

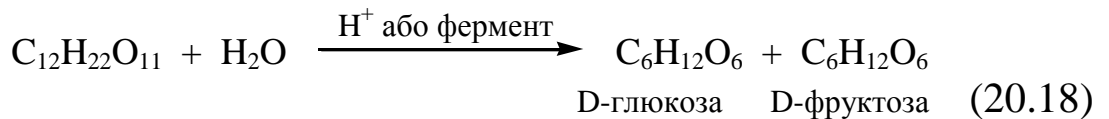
1. Сахароза. Сахароза є харчовим продуктом, що виділяється із цукрової тростини або буряка. В організмах людини й тварин вона легко розщеплюється під дією ферментів на фруктозу й глюкозу. Із сахарози отримують етиловий спирт. Сахароза побудована з α -D-глюкози та β -D-фруктози у фуранозній формі (β -D-фруктофураноза) за рахунок $\alpha(1-2')$ -глікозидного зв'язку:

Під час гідролізу протікає зворотна реакція, але утворена фруктоза існує в піранозній формі, яка більш стійка:

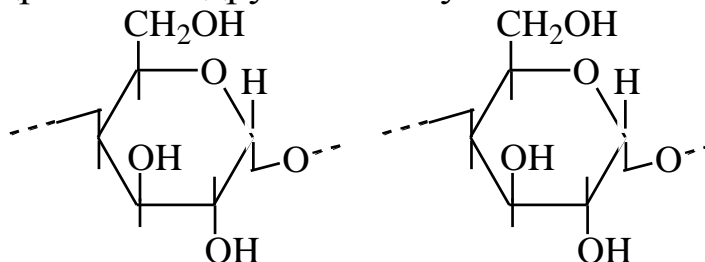

Реакцію гідролізу сахарози можна записати так:

20.3 Полісахариди

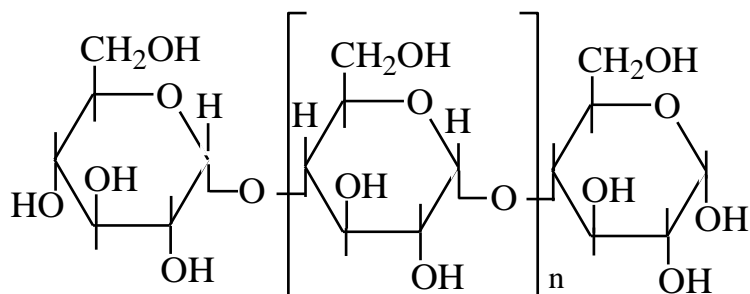
Полісахариди – високомолекулярні нецукроподібні вуглеводи загальної формули $(C_6H_{10}O_5)_n$. Вони є продуктами конденсації великої кількості молекул моноз за аналогією з дисахаридами. Залишки моноз сполучені етерним зв'язком (глюкозидним), який утворений за рахунок глюкозидного гідроксилу однієї молекули монози й четвертим гідроксилом другої молекули монози в α - або β -формі:

Основні представники полісахаридів – крохмаль і целюлоза.

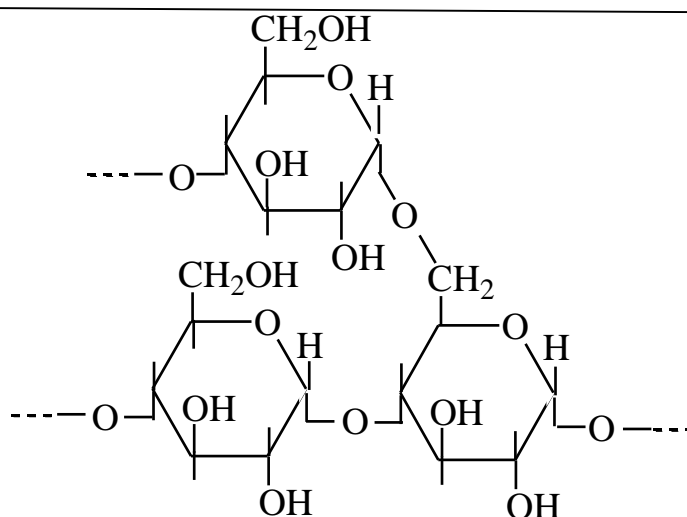
Крохмаль. Міститься в зернах рослин, у картоплі. Крохмаль складається з двох полісахаридів: *амілози* до 20–30 % і *амілопектину* – до 70–80 %.

Амілоза – полісахарид, який складається з кількох сотень залишків глюкози, поєднаних α -1,4'-глікозидним зв'язком практично лінійної будови:

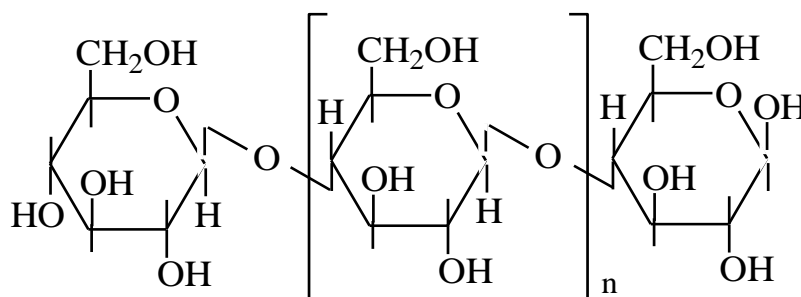

Амілопектин – високомолекулярний полісахарид із розгалуженою структурою, який складається із залишків глюкози. За аналогією з амілозою, залишки α -глюкози сполучені з'єднаним α -1,4'-глюкозидним зв'язком.

Розгалуження утворюються за рахунок зв'язування кількох молекул, поєднаних α -глюкози по шостому атому карбону й глюкозидному гідроксилу. За структурою близький до крохмалю глікоген (тваринний крохмаль). Його макромолекули сильно розгалужені, а молекулярна маса значно вища в порівнянні з крохмалем.

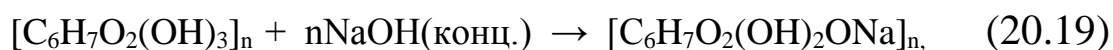
Целюлоза (клітковина) – широко поширений у природі полісахарид. Макромолекула целюлози побудована із залишків β-глюкози за рахунок β-1,4'-глюкозидного зв'язку:

Особливості будови макромолекул целюлози полягають у тому, що всі ОН-групи розташовані тільки із зовнішнього боку ланцюга. Завдяки цьому між макромолекулами целюлози виникають водневі зв'язки, що надає речовині жорсткості, робить її нерозчинною у воді. Целюлозу зручно схематично зображати: $[C_6H_7O_2(OH)_3]_n$.

Целюлозу широко використовують для виготовлення штучного волокна, пороху, лаків, пластмас тощо. Подібно до крохмалю целюлоза здатна піддаватися гідролізу до глюкози, яку потім переробляють в етиловий спирт (гідролізний). Хімічні властивості целюлози визначаються наявністю трьох гідроксильних груп.

1. Дія лугів і сірковуглецю (марсеризація целюлози). При цьому проходить розчинення целюлози в розчині NaOH з утворенням лужної целюлози:

а під час дії сірковуглецю на лужну целюлозу отримують ксантогенат целюлози.

Продавлюючи отриману масу, перемішану з гліцеролом, через дрібні отвори в розчин сульфатної кислоти, отримують тонкі нитки регенерованої целюлози – *віскозне волокно*.

2. Нітрування целюлози:

У результаті обробки отримують тринітроцелюлозу, з якої виготовляють *целулоїд*, *целофан* та інші важливі матеріали.